

КОДИФІКАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА У XVIII СТ.

CODIFICATION OF UKRAINIAN LAW IN THE XVIII CENTURY

Шершенькова В.А., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри історії держави і права

Національний університет «Одеська юридична академія»

Шевчук Я.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри історії держави і права

Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена особливостям проведення кодифікаційних робіт українського права в Гетьманщині у XVIII ст. Визначено основні причини проведення кодифікації. Було кілька спроб кодифікації українського права, ними займалися спеціальні комісії, а також приватні кодифікатори.

Перша і найбільш відома кодифікація здійснена у першій половині XVIII ст., в результаті чого було розроблено «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року. Це був досить систематизований збірник правових норм, які регулювали право власності, зобов'язальне (договори купівлі-продажу, перевезення, зберігання, найму, міни, позики та інші), спадкове, сімейне, земельне, кримінальне, процесуальне права. Схожі за характером були й інші збірники, зокрема «Процес короткий наказний, виданий при резиденції гетьманській» 1734 року і «Книга статутів та інші права малоросійські» 1764 року.

Кодифікаційні роботи другої половини XVIII ст., які проводилися на українських землях, мали за мету закріпити економічне і політичне становище української шляхти, яка поступово зміцнювалася. У 1767 році було підготовлено збірник «Екстракт малоросійських прав», який не був затверджений і переданий до архіву Сенату. Саме він став основою для наступного збірника «Екстракт із указів, інституцій та установ», оскільки містив норми українського та російського законодавства.

Суб'єктами цивільних відносин були особи та об'єднання. Об'єктами цивільного права були права, речі та залежні особи. Існувало три форми власності: державна, колективна, приватна. Зобов'язання виникали з договорів і із заподіяння шкоди. Уже в той час були відомі такі способи забезпечення зобов'язань: завдаток, застава і порука.

Шлюбний вік для жінок становив 16 років, для чоловіків – 18 років. Обов'язковою була згода батьків на шлюб дітей. Шлюб припинявся зі смертю одного з подружжя або після розлучення. Діти поділялися на народжених у законному шлюбі та позашлюбних дітей. Спадкування здійснювалося за законом і за заповітом.

Суб'єктами злочину визнавалися особи, які досягли 16 років. Злочини поділялися на державні, проти православної віри, військові, службові, проти управління та суду, проти особистості, майнові, проти моралі. Застосовувалися такі покарання: смертна кара, тілесні покарання, позбавлення волі, майнові покарання. Смертна кара не застосовувалася до вагітних жінок, дівчат (до 13 років), хлопців (до 16 років), літніх людей.

Ключові слова: джерела права, кодифікація, українське право, Україна-Гетьманщина.

The article is devoted to the peculiarities of the codification work of Ukrainian law in the Hetmanate in the XVIII century. The main reasons for codification are identified. There were several attempts to codify Ukrainian law, they were dealt with by special commissions, as well as private codifiers.

The first and most famous codification was carried out in the first half of the XVIII century. As a result, developed "Rights under which the Little Russian people are tried" in 1743. It was a fairly systematic collection of legal norms governing property rights, binding (contracts of sale, transportation, storage, hiring, mines, loans, etc.), inheritance, family, land, criminal, procedural law. Other collections were similar in nature, such as The Short Probation Process Issued at the Hetman's Residence in 1734 and The Book of Statutes and Other Little Russian Rights of 1764.

The codification works of the second half of the 18th century, carried out on Ukrainian land, aimed to consolidate the economic and political position of the Ukrainian nobility, which was gradually strengthening. In 1767, a collection of "Extract of Little Russia's Rights" was prepared, which was not approved and transferred to the archives of the Senate. But this collection became the basic for the next collection "Extract from decrees, institutions and agencies", as it contained the rules of Ukrainian and Russian law.

The subjects of civil relations were individuals and associations. The objects of civil law were rights, things and dependent persons. There were three forms of ownership: state, collective, private. Liabilities arose from contacts and damages. The following methods of securing obligations were already known at that time: deposit, pledge and surety.

The marriage age for women was 16 years, and for men – 18 years. Parental consent of the children was required. The marriage ended with the death of one of the spouses or divorce. Children were divided into those born in wedlock and illegitimate children. Inheritance was carried out by law and by will.

Persons who have reached 16 years of age were recognized as subjects of the crime. Crimes were divided into: state, against the Orthodox faith, military, official, against government and the court, against the individual, property, against morality. The following punishments were applied: death penalty, corporal punishment, imprisonment, property punishment. The death penalty was not applied to pregnant women, girl (under 13), boy (under 16), the elderly.

Key words: sources of law, codification, Ukrainian law, Ukraine-Hetmanate.

В історії кодифікації права України у XVIII ст. збереглися оригінальні пам'ятки, розробка кожної з яких зумовлена тими змінами, які відбувалися у політичних, економічних, суспільних відносинах.

Метою статті є вивчення причин та історичне значення проведення кодифікаційних робіт в Україні-Гетьманщині XVIII ст.

У XVIII ст. в Україні склалася така правова система, яка включала норми Статуту Великого князівства Литовського, Магдебурзького права, нормативно-правових актів гетьманів, звичаєве право. Зрозуміло, що така правова

система мала багато прогалин, через що виникали непорозуміння у регулюванні суспільно-політичних відносин в Україні-Гетьманщині.

До основних причин, які зумовлювали необхідність здійснення кодифікаційних робіт, варто віднести необхідність перекладу «правних книг» на українську мову; значну кількість і невпорядкованість джерел права; складність застосування правових норм державними органами; прагнення козацької старшини забезпечити на законодавчому рівні свої права й привілеї; російський уряд очікував зближення українських і російських законодавчих норм.

Протягом XVIII ст. кодифікаційні роботи права в Україні-Гетьманщині здійснювалися спеціальними комісіями та окремими приватними кодифікаторами. Перша кодифікація українського права була здійснена у першій половині XVIII ст. Вона проводилася спеціальною кодифікаційною комісією. Кодифікація була зумовлена швидкими темпами суспільно-політичного і правового розвитку територій України й значною кількістю різних джерел права, які містили суперечливі норми. Характерним було й те, що систематизацією права займалися приватні особи.

Кодифікаційна комісія почала свою роботу 1728 року і вже за 15 років мала певні результати. У 1743 році було підготовлено збірку «Права, за якими судиться малоросійський народ» [3, с. 228]. Варто зазначити, що кодифікаційна комісія працювала повільно, її члени були спеціалістами права та обіймали високі посади в Україні-Гетьманщині.

У збірнику «Права, за якими судиться малоросійський народ» здійснено спробу поєднати норми польсько-литовського, німецького, російського та українського звичаєвого права, структура й порядок розташування правових норм максимально наближені до галузевого принципу. Цей збірник побудований за зрозумілою, чіткою системою. Він складався із 30 розділів, поділених на 531 артикул, які включали 1716 пунктів. Збірник містив норми адміністративного, торгового, цивільного, кримінального і процесуального права. Користуватися ним було досить зручно, оскільки містився алфавітний реєстр зі змістом артикулів. Збірник містив визначення юридичних термінів і окремих понять, що забезпечувало чітке роз'яснення норм для їх правильного застосування.

Після проведення кодифікаційної роботи над збірником «Права, за якими судиться малоросійський народ» усі члени кодифікаційної комісії поставили свої підписи. Однак збірка не була затверджена російським Сенатом, оскільки суперечила політиці уряду Російської імперії та не набула статусу офіційного джерела права, хоча досить широко використовувалася в практиці українських судів (здебільшого на Лівобережній Україні), оскільки користування нею було зручніше порівняно із нормами російського права [3, с. 230].

У збірнику закріплювалося зобов'язальне право й право власності. У ньому розрізнялося право на рухоме, спадкове і набуте майно. Щодо зобов'язального права, то у збірнику містилися норми стосовно договірних зобов'язань і зобов'язань із заподіяння шкоди. Значна увага приділялася окремим договорам, а саме договорам купівлі-продажу, міни, позички, особистого і майнового найму, поклажі, поруки, зберігання, а також регулюванню земельних відносин. Уперше на законодавчому рівні була здійснена спроба визначити правове положення окремих станів українського суспільства (статус старшини, шляхти, духовництва, селян).

Сформувалися групи злочинів проти релігії, проти особи, майнові злочини, злочини проти статевої моралі. Метою покарання було залякування, помста і відшкодування збитків. Збірник містив такі види покарань: смертна кара (проста – повішення, відрубання голови, кваліфікована – втоплення, закопування живим у ґрунт, четвертування, колесування); ув'язнення (у тюрмі або монастирі); майнові покарання (конфіскація, штрафи, викуп); вигнання; позбавлення честі; заборона займати певну посаду; догана; церковні покарання.

Варто зазначити, що за юридичною технікою «Права, за якими судиться малоросійський народ» є однією із найвідоміших і найцінніших пам'яток української правової культури XVIII ст. За повнотою і манерою викладу норм закону й абстрактних правових понять збірка була досконалішою від чинних на той час правних книг. Хоча цей акт не став офіційним, але ті напрацювання видатних українських правників XVIII ст. мали вагомий вплив на розвиток

системи права. На цьому спробі систематизації чинного права в Україні-Гетьманщині не були завершені.

1734 року було прийнято ще один збірник «Процес короткої наказний, виданий при резиденції гетьманській». Існувало кілька його редакцій. Він включав вступ, 13 параграфів і додаток про порядок оголошення вироків судовими органами. Здебільшого збірник використовувався працівники суду й адміністрації як підручник.

За розпорядженням гетьмана К. Розумовського генеральний суддя Ф. Чуйкевич у 1758 році розробив збірник «Суд і розправа в правах малоросійських» [1, с. 199]. Джерелами збірки стали норми Статуту ВКЛ 1588 року, Магдебурзьке право, Саксонське зерцало, українське звичаєве право, Гетьманські статті (Б. Хмельницького, І. Скоропадського, Д. Многогрішного).

Збірник «Суд і розправа в правах малоросійських» включав розділи про докази; роки і роки (строки розгляду судових справ); процес (організацію судового процесу); апеляції (було визначено умови, коли можна подати апеляцію, подача апеляції припиняла виконання вироку нижчого суду); виконання судових рішень; посаг, віно і привінок; апеляції за Статутом 1754 року; давність земську 1755 року; суд польовий, підкоморський (межовий) і комісарський 1758 року. «Суд і розправа в правах малоросійських» – це пам'ятка українського феодального права, яка була приватною систематизацією та кодифікацією правових норм, діючих в межах України. Метою збірки було реформування судоустрою і судового процесу на Україні. Ця праця значно вплинула на судову реформу Гетьманщини 1760-1763 років. Варто зазначити, що збірка була присвячена судовому процесу, судовій системі, питанням земельного та шлюбно-сімейного права.

Працею схожого характеру став збірник під назвою «Книга Статуту та інші права малоросійські». Він був підготовлений у 1764 році приватним кодифікатором В.П. Кондратьєвим. Збірник був важливим посібником для суддів і включав у себе:

- Короткий покажчик Магдебурзького права із книги «Порядок»;
- Виписку з книги Статуту Великого князівства Литовського «согласных» артикулів;
- Витяг із книги «Порядок»;
- Екстракт із книги Статут прав малоросійських та різні юридичні матеріали довідкового характеру (виписки про козацькі вольності і маєтки; копії указів, грамот і привілеїв; реєстр книги «Порядок» Б. Гроїцького; переклад алфавітного покажчика до Статуту Великого князівства Литовського; списки гетьманських статей).

У 1767 році кодифікаційною комісією було розроблено збірку «Екстракт малоросійських прав». Керував цією комісією О. Безбородько, який був членом Генерального суду за розпорядженням П. Рум'янцева [2, с. 200]. Цей збірник не був затверджений Сенатом, однак діяв у Малоросії. «Екстракт малоросійських прав» – це систематизований збірник норм конституційного, адміністративного і процесуального права. Структурно він складався зі вступу та 16 розділів про головне управління в Малоросії; права; порядок ведення справ у судах; державні маєтності; ревізії; державні прибутки; комісаріат; міста; привілеї шляхти та її маєтки; переваги духовництва та його маєтності; свободи й угіддя козаків; урядовців; артилерію; простий народ; ніжинських греків. До структури входила Інструкція про суди 1730 року та копії Відомості про чини 1765 року.

1786 року Сенат (після ліквідації Гетьманщини) переробив «Екстракт малоросійських прав» на нову збірку «Екстракт із указів, інструкцій та установ». Її розіслали в офіційні установи України для практичного використання. Хоча у цій збірці й містилися окремі норми українського права, її створення знаменувало посилення тиску з боку російських правових норм і поступове витіснення

з українського правового поля традиційних норм права, яким користувалося населення протягом кількох століть. «Екстракт із указів, інструкцій та установ» – це збірка нормативних актів, яка закріпила основи суспільних, економічно-політичних відносин, що склалися на українських землях, які увійшли до складу Російської імперії. Збірник 1786 року був доповненням і частково переробкою «Екстракту малоросійських прав» 1767 року з урахуванням вимог часу.

Наприкінці XVIII ст. спроби систематизувати право України-Гетьманщини продовжувалися, але вже під значним впливом російського законодавства. В Україні-Гетьманщині існувало три форми власності: державна, колективна, приватна. Як і раніше основна увага приділялася праву феодалної власності на землю. Була вотчинна і рангова земельна власність, протягом XVIII ст. відбувався процес їх зближення. Зобов'язання виникали з договорів і із заподіяння шкоди. Уже в той час були відомі такі способи забезпечення зобов'язань: завдаток, застава і порука. Найпоширенішими були договір позики, міни, оренди і купівлі-продажу.

Жінки могли вступити у шлюб у 16 років, чоловіки – у 18 років. Обов'язково для вступу у шлюб вони мали отримати згоду батьків. Спадкування здійснювалося за законом і за заповітом, хоча з часом родове майно можна було отримати спадкоємцям за законом. У той період позашлюбні діти втратили право отримати майно у спадок від батька.

Суб'єктами злочину визнавалися особи, які досягли 16 років. Злочини поділялися на злочини проти держави, православної віри, військової та державної служби, управління та суду, особи, майна, моралі. Застосовувалися такі покарання: смертна кара, тілесні і майнові покарання,

позбавлення волі. Смертна кара не застосовувалася до вагітних жінок, дівчат до 13 років, хлопців до 16 років, літніх людей. При призначенні покарання обов'язково враховувалося соціальне становище потерпілого і злочинця [4, с. 116–118].

Таким чином, в Україні XVIII ст. було проведено плідну кодифікаційну роботу, яка стала поштовхом до подальших напрацювань у розвитку українського права. Прикладом цього стала одна з пам'яток правової культури України XVIII ст. «Права, за якими судиться малоросійський народ», яка була першою і найбільш відомою кодифікаційною працею того часу. Не менш важливими для історії кодифікації українського права залишаються збірки «Суд і розправа в правах малоросійських», «Книга Статуту та інші права малоросійські», «Екстракт малоросійських прав» та «Екстракт із указів, інструкцій та установ».

Не дивлячись на те, що ці збірки були підготовлені спеціальними комісіями або приватними кодифікаторами, у них є багато спільного. Прийняття кожної наступної збірки було зумовлено змінами у політичному й економічному житті суспільства. У збірках були систематизовані різні нормативні акти, розглядалися питання державного і суспільного ладу. За основу кожної збірки бралися різні джерела права, здебільшого використовувалося українське звичаєве право, магдебурзьке право, хелмське право, гетьманські універсали, російські закони, Статут ВКЛ 1588 року, судова практика, а також попередні збірники.

Здебільшого збірки були присвячені судовому процесу, судовій системі, земельному, цивільному, торговому, шлюбно-сімейному і кримінальному правам. Кодифікація законодавства в Україні-Гетьманщині мала важливе значення, оскільки встановлювала та усувала недоліки чинних законів і забезпечувала зручність їх застосування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кульчицький В.С., Тищик Б.Й. Історія держави і права України : підруч. для студ. вищ. навч. закл. К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. 624 с.
2. Терлюк І.Я. Історія держави і права України. Навчальний посібник. К. : Атіка, 2011. 944 с.
3. Українське державотворення: невитребуваний потенціал : словник-довідник. За ред. О.М. Мироненка. К. : Либідь, 1997. 560 с.
4. Шмигаль Д.А. Історія держави і права України. Х. : Вид-во «ІНДУСТРІЯ», 2011. 352 с.